

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**Торговельні зв'язки
між Лівобережною і Правобережною Україною
у другій половині XVII ст.**

Важливе місце у закладанні підвалин єдиного економічного простору України у другій половині XVII ст. займали Лівобережжя і Правобережжя, їхня домінуюча роль визначалася не лише геополітичним положенням, розмірами території, кількістю населення та господарським потенціалом, а й значенням цих регіонів як історичного осередку формування українського етносу і національної державності. Економічні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям протягом цього порівняно короткого відрізка часу розвивалися в складній політичній обстановці, яка зазнавала радикальних змін — від об'єднання цих земель в єдиній національній державі до політичного розчленування етнічної території. За таких умов інтеграційні функції виконувала переважно торгівля.

Добрі перспективи для розвитку торговельних відносин між Лівобережжям і Правобережжям як важливого фактора їх економічної консолідації відкривала політика Богдана Хмельницького і гетьманського уряду в цій сфері. З метою підтримки торгівлі між українськими містами видавалися гетьманські універсали про охорону купців, їх товарів та майна. Купці одержували привілеї від продажу товарів, у ряді випадків звільнялися від торговельного мита. Зокрема, гетьманським універсалом від 15 березня 1657 р. київським міщанам було дозволено безмитно торгувати із Старим Биховом¹. Того ж року Б. Хмельницький у спеціальному універсалі наказав збирачам податків, щоб вони "з людьми міста Львова, як з ачасними нашими поводитися та у всякій торгії купецтву не робили перешкоди"².

Особистим заступництвом гетьмана користувалися і окремі купці. Так, 26 квітня 1649 р. Б. Хмельницький надав ніжинському купцеві Гнату Івановичу універсал про те, що йому дозволено торгувати всюди без мита³. Окремі гетьманські привілеї отримували й ніжинські купці-греки. Серед них — Павло і Степан Юр'євичі, які вели широку торгівлю на лівобережних і правобережних землях, а також підтримували торговельні зв'язки з Росією і балканськими країнами⁴.

Важливим кроком щодо стимулювання торгівлі на українських землях стало введення нової системи оподаткування товарів. Згідно з універсалом Б. Хмельницького від 21 квітня 1654 р., в основу оподаткування було покладено предмети розкоші⁵, тоді як за діючим до того часу польським тарифом 1643 р. передбачався податок з різних товарів - худоби, шкіри, полотна, металевих виробів тощо. Тариф 1654 р. був диференційований і значно нижчий за польський. За цим тарифом з товарів на 250 злотих збиралося 2 злотих (хоча були й певні відхилення від норми), а за польським — 2 злотих — з кожних 100⁶.

Однак через історичні обставини політика молодої Української держави у сфері торгівлі не набула бажаного розвитку. Умови для торговельних зв'язків між Лівобережною і Правобережною Україною практично протягом усього наступного періоду залишалися несприятливими. На стані торгівлі між цими споконвічними українськими землями негативно позначилося те, що вона потрапила до сфери впливу політико-економічних систем різних держав - Росії і Польщі. Значної шкоди торговельним зв'язкам, як і економіці в цілому, завдавали часті вторгнення на українські, особливо правобережні, землі військ султанської Туреччини й Кримського ханства. А лівобережні купці часто зазнавали репресій з боку польських магнатів і шляхти. Наприклад, улітку 1672 р. київський купець Осип Скородко скаржився київському воєводі, що, коли він разом з іншими купцями проїжджав через волинське володіння коронного обозного С. Лещинського, в них відібрали товарів на суму 27686 злотих, а їх самих кинули до в'язниці. Того ж року на Правобережжі пограбувати іншого київського купця Гордія Минцова, завдавши йому збитків на 20 тис. злотих⁷.

Не кращим чином ставилися до торгових людей і лівобережні аіасті. Так, у царській грамоті від 10 березня 1699 р., виданій за клопотанням гетьмана Я. Мазепи і київського вйта І. Биковського, переказуються численні скарги київських міщан на те, що московські ратні люди "великие взятки и обиды приезжим людям чинят, и беручи с них взятки, пропускают из Киева в польские города. Тому ж взятку последую сотники киевские и весь уряд козацкий приезжих людей под свое козацкое берут не надлежащее право, судяты, в тюрьму сажают и что хотят с них собирают"⁸.

Заважали здійсненню торговельних операцій і неузгодженість грошової системи, і розбіжність у феодальних одиницях мір і ваги. В судових справах Речі Посполитої зафіксовані численні факти витотов-

лення фальшивих монет. Щодо системи мір і ваги, то вона відрізнялася не тільки у воєводствах, а й навіть у містах.

Дезорганізовували торгівлю й неупорядкованість митної справи, велика кількість торговельних зборів. На Лівобережжі, зокрема, мито стягувалося від продажу хліба ("померное", "весчєе"), воску, жиру, металів, вовни, від голови бика ("поводное"). Існували численні збори за користування ваговими та мірними засобами, з торгового місця, торгових комор, різниць, пропускне з возів тощо⁹. До значного подорожчання товарів призводило орендне мито, сума надходжень від якого до гетьманської скарбниці становила 100 тис. злотих щорічно¹⁰. На торгових шляхах обох частин України діяло безліч державних і приватних митниць. Прикладом митної анархії може бути той факт, що між містами Туркою і Яворовом, Дрогобичем і Ярославом, що були віддалені одне від одного приблизно на 10 км, мито бралось по 174 рази¹¹. А в Києві на відрізок шляху в 300 сажнів (приблизно 600 м) було збудовано 4 містки, на кожному з яких бралось мито ("мостовщина")¹².

Проте, незважаючи на труднощі, торгівля на Лівобережжі й Правобережжі не тільки не припинялася, а й продовжувала розвиватися. Продукція, вироблювана на цих українських землях, дедалі більше спрямовувалася в русло міжрегіонального товарообміну.

Важливе місце у подоланні відособленості лівобережного і правобережного ринків належало ярмарковій торгівлі, яка, на відміну від місцевих торгів і базарів, що обслуговували обмежені території і забезпечували економічні стосунки переважно між містом і сільською округою, пов'язувала різні регіони України і ставала суттєвою ознакою складання внутрішнього національного ринку.

Друга половина XVII ст. характеризувалася розширенням мережі українських ярмарків. За підрахунками дослідників, у 1665 р. на Лівобережжі діяло 40 ярмарків¹³, а 1666 р. - - 76¹⁴, а у 80-і рр. тут щороку вже збираюся не менше 665 ярмарків. В той же час зростає їх мережа і на Правобережжі, що підтверджується значною кількістю королівських грамот. Так, грамотою від 16 грудня 1670 р. засновувалися два нових ярмарки та підтверджувалося існування усіх попередніх у Ковелі¹⁵, грамотою 17 травня 1682 р. дозволялося проведення щороку двох ярмарків (тривалістю по два тижні кожна) у Степані¹⁶. В 1701 р. містечко Тлуст отримало право на чотири ярмарки¹⁷.

Збільшення кількості ярмарків, які забезпечували торговельно-економічні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям, а також іншими українськими землями, та їх певна спеціалізація супроводжувалися інтенсифікацією самої ярмаркової торгівлі. Зокрема, тривалість київських і стародубських ярмарків збільшилася до трьох тижнів (до Визвольної війни в Києві вони були однотижневими)¹⁸. В інших же містах обох частин України вони, як правило, діяли по два тижні, хоча в окремих випадках їх тривалість сягала й шести тижнів¹⁹. Ярмарки пристосовувалися переважно до свят річного календарного циклу — Хрещення, Великодня, Трійці, Воздвиження, Покрови та інших, тобто діяли практично безперервно протягом року. Відомий мандрівник Павло Алеписький, який побував у 1653—1654 рр. в Україні та Росії, відзначав значний розмах торгівлі на українських землях навіть в умовах воєнного часу, описуючи жваві торги в подніпровських населених пунктах Гельмязеві, Золотоноші, Черкасах, Жаботині. Так, він пише, що в Обухові "ми милувалися виглядом великого ярмарку, що буває тут в свято Івана Хрестителя"²⁰.

Одночасно з розширенням мережі ярмарків, торгів і базарів, які були оптимальною формою розподілу товарів, зміцнювалися і торговельні зносини між лівобережними та правобережними землями. Відсутність обліку кількості товарів, що провозилися з одного регіону в інший, не

дає змоги відтворити їх повну картину. Однак зафіксовані джерелами торговельні операції свідчать про те, що ці відносини були значними і мали досить широку географію.

Велике значення для обох сторін мала торгівля хлібом, яка не припинялася протягом усього досліджуваного періоду, набуваючи в окремі роки масового характеру. При цьому основний хлібопотік спрямовувався з Лівобережжя на Правобережжя, що зумовлювалося вищою на той час продуктивністю зернового господарства лівобережного регіону, а також постійними проблемами з продуктами харчування на Правобережжі, викликаними розоренням економіки внаслідок майже безперервних бойових дій на території краю.

Торгівля хлібом, як і торгівля в цілому, значною мірою залежала від політичного становища в Україні і тому відзначалася нерівномірним характером. Зростаючи в період відносної стабілізації, що наступила після 1654 р., поставки хліба знизилися під час спалаху братовбивчих конфліктів 1658 р., нападів польсько-татарських загонів взимку 1660–1661 рр. та наступу польсько-шляхетських військ 1663 р., які завдали значної шкоди хлібним районам Лівобережжя, вивівши частину їх з господарського обігу.

Проте навіть такі вкрай несприятливі обставини не могли надовго загальмувати торгівлю хлібом. До цієї справи включалося населення тих місцевостей, які потерпіли менше, або ті, де обстановка була спокійнішою. Вже на початку 60-х рр. селяни, козаки і міщани Козельця і Остра систематично закуповували в Глухові жито, а потім возили продавати його на Правобережжя. З цією метою в район правобережного Полісся їздили жителі Ніжинського, Переяславського, Чернігівського та інших лівобережних полків²³. Жителі Ніжина такі операції здійснювали і в 1670 р.²³ Вивіз хліба з Лівобережжя набрав таких розмірів, що царський уряд у 1671 р. мусив був його тимчасово обмежити²⁴.

Важливим центром хлібної торгівлі і свого роду перева/ючим пунктом між Лівобережжям і Правобережжям став Київ, який, крім того, що відзначався вигідним географічним розташуванням, був ще й надійно захищений та мав зручні сухопутні та водні комунікації. Сюди за хлібом прибували жителі з різних місць Правобережжя. У березні 1673 р. гетьман П. Дорошенко і київський воєвода Ю. Трубецькой обмінялися листами, в яких йшлося про зносини між жителями обох сторін Дніпра. Вони свідчать, що козаки правобережних полків і міщани відвідують Київ "для своих торговых промыслов и покупают хлебные всякие запасы"²⁵. Інший київський воєвода О. Голицин у 1676 р. інформував Малоросійський приказ про те, що до Києва приїжджають люди з Поволочі, Димера, Чорногородки, Коростишева "для покупки хлебных запасов"²⁶. У відповідь на це воєвода отримав дозвіл продати правобережним жителям частину зерна з гарнізонних складів і не чинити перешкод у купівлі його в приватних осіб.

Складовою частиною хлібної торгівлі, в якій тою чи іншою мірою брали участь обидва регіони, були поставки хліба російській армії і хлібного жалування на Запоріжжя. Для забезпечення армії в січні 1670 р. київський воєвода повинен був закупити в українських містах 16286 чвертей зерна (чверть в першій половині XVIII ст. становила 131,5 кг. -В. М.), а в 1671 р. — 10720. В 1673 р. хлібні амбари Києва також поповнювалися зерном, доставленим з Лівобережжя і частково з Правобережжя²⁷.

Активізація хлібної торгівлі спостерігається у 80-і та наступні роки, коли в Україні намітилася певна політична стабілізація. Особливо багато валок з житом, пшеницею, вівсом, борошном та крупами пройшли з лівого берега вглиб Правобережжя в 1685 р.²⁸

Хлібна торгівля між двома регіонами продовжувалася і в наступному столітті, коли обсяги торговельних операцій хлібом досягли досить

значних на ті часи розмірів. Так, у 1764 р. лише через Германівський форпост було перевезено 35 *тік*. пудів хліба, закупленого лівобережними поміщиками на Правобережжі²⁹.

Значне місце в структурі товарообміну між Лівобережжям і Правобережжям займала сіль, яку добували на соляних промислах Коломийщини. Є відомості, що навіть Тиміш Хмельницький виряджався з Чигирин до Коломиї за сіллю³⁰. В другій половині ХVІІІ ст. цей важливий маршрут солеторгівлі, що проходив через усю територію України і забезпечував українські землі сіллю, під впливом політичних обставин функціонував нерівномірно.

Поставки солі з Коломиї майже припинилися в роки війни через те, що вона знаходилася за межами визволеної території і, отже, потрапити туди з Подніпров'я було нелегко. Крім того, район добування солі потерпів внаслідок воєнних дій, особливо після підписання Зборівської угоди, коли король Ян Казимир дозволив кримському ханові взяти ясир в Україні — "где соль варят полон многой поймали ж"³¹.

Про тогочасні перебої з постачанням солі з Правобережжя на лівий берег Дніпра свідчить той факт, що у 1654 р. київські російські воєводи просили надіслати сіль з "царських городів", бо на київському ринку солі не було³². Отже, в роки Визвольної війни сіль купувалася головним чином в Росії, хоча вона й коштувала дорожче. Багато козаків їздили на соляні промисли в Тор на Донеччині і там варили сіль³³. Використовувалися й інші можливості для завезення солі в Україну, зокрема з Молдавії. В 1652 р. з України до Ясс прибуло 400 возів за сіллю³⁴. Тоді ж звідти до Умані було відправлено 150 возів молдавської солі³⁵.

Пожвавлення солеторгівлі спостерігається в 60-і рр. У той час у лівобережних містах з'являється багато торговців сіллю, які звалися коломийцями, оскільки привозили сіль з Коломиї³⁶. Аналізуючи переписні книги 1666 р., І. П. Крип'якевич дійшов висновку, що, зокрема, в Переяславі було 39 коломийців, Березній — 34, Ніжині — 24, Києві — 20³⁷. Деякі з них возили валки по 140—150 возів, а бувало навіть і більше³⁸. Так, у 1690 р. польські прикордонні власті затримали валку лівобережних коломийців, які поверталися з Коломиї із 140 мажами солі³⁹. Відомий випадок, коли в 1672 р. на захопленому турками Поділлі було пограбовано 900 возів солі, яку везли лівобережні жителі⁴⁰.

Нерідко солеторговці, доставляючи сіль у лівобережні міста і села, щоб не їхати на Правобережжя упорожні, везли туди різні товари, і зокрема зерно, в якому там була гостра потреба. Саме так вчинили жителі Любара І. Гордієнко і Г. Ілляшенко "с товарищи" (всього 15 чол.), які у квітні 1673 р. прибули на лівий берег, щоб "испродав соль, купить в Києве хлеба"⁴¹. Така раціональна практика організації міжрегіональної торгівлі знайшла продовження і в наступному столітті. Наприклад, у 1718 р. два солеторговці з правобережного міста Меджибожа вивезли через Київ 20 маж, а двоє інших торговців сіллю з міста Березова — 25 маж таких товарів, як свити, кожухи, шапки, плаhti, чоботи тощо⁴².

Крім торгівлі такими життєво важливими товарами, як продукція зернового господарства і сіль, у структурі товарообміну між Лівобережжям і Правобережжям можна виділити також поташ і селітру, які на той час набули значного попиту не тільки в Україні, а й за її межами. Торгівля ними мала переважно скупницький характер з наступним збутом виробникам скла, пороху тощо. У великій кількості поташ скуповували на українському Поліссі купці з Чернігова, Глухова, Полтави, Гадяча та інших населених пунктів⁴³. На Лівобережжі в 1699 р. селітру скуповував правобережний житель Холодевич⁴⁴, а у 1702 р. її продавав індуктор з Кам'янця-Подільського⁴⁵.

Предметом торгівлі між лівобережними і правобережними землями були також ремісничі вироби, продукція тваринництва, горілка. З глибинних

районів Правобережжя до лівобережних міст їх вивозили десятки, якщо не сотні, торгових людей і купців. Досить часто на подніпровських ринках продавалися вовняні вироби з Поділля - рядна, ковдри, сукно, сіряки, киреї тощо⁴⁶. Натомість гончари з Полтавщини постачали свої вироби в інші місцевості по обидва береги Дніпра. По всій Україні розходилися рибальські сіті, вироблені на Чернігівщині й Полтавщині. Користуватися попитом, зокрема, сіті з Воронківки, Кролевця, Понорниць. Вивозилися звідти й різні дерев'яні вироби, посуд, гвіздки-кілки, сани тощо⁴⁷. З документів, наприклад, відомо, що лівобережні купці у 1687 р. торгували скупленими у ремісників залізними косами, тютюном та іншим "крамом" на Правобережжі (де їх пограбувати і вбили)⁴⁸. Того ж року торгові люди з правого берега продавали яблука на Чернігівщині⁴⁹.

Певне місце у торгівлі між українськими землями займали книги. Зокрема, здійснювалася обмінна торгівля виданнями Києво-Печерської лаври і Львівського братства. Так, у Львові у 1650–1656 рр. продавалися великі требники, Євангеліє та інші видані в Києві книги. В 1669 р там було продано кілька примірників твору Л. Барановича "Меч духовний" (Київ, 1666 р.), а в 1692 р. продавалися київські полуставці⁵⁰. У свою чергу, книги Львівського братства розходяться по території всієї України, в тому числі і на Лівобережжі. Відомо, що навіть у воєнні роки, зокрема у 1658–1659 рр., влаштовувалися експедиції для продажу книжок на Наддніпрянщині⁵¹. Торгували книгами і в наступні роки - в 1688 р. "купцеві до Києва" у Львові продано 101 примірник різних книг Ч А мешканці правобережного Меджибожа купувати книги в Києві⁵².

Торговельно-економічне зближення лівобережних і правобережних земель певною мірою залежало також від їхньої участі у зовнішній торгівлі, яка мала безпосередній зв'язок з внутрішнім ринком і справляла стимулюючий вплив на розвиток товарного виробництва та розширення мережі торгівлі в обох регіонах. До того ж зовнішня торгівля нерідко змушувала торговців з обох берегів Дніпра об'єднувати свої зусилля. Купці з правобережного міста Дубна, наприклад, разом з київськими возили в Польщу придбані в Україні або в Росії соболині й лисячі хутра. А київські й острозькі купці у 1658 р. утворили спілку, торгуючи соболями, їх капітал, вкладений у цю спільну справу, становив 3,5 тис. злотих⁵⁴.

Зовнішня торгівля значною мірою сприяла зростанню центрів торгівлі на українських землях по обидва береги Дніпра. На Лівобережжі, головним чином завдяки торгівлі з Росією та європейськими країнами, висунулися такі торговельні центри, як Стародуб, Чернігів, Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверський. На Правобережжі у той час на південному та західному напрямках зовнішньої торгівлі вагомим місцем посідали Кам'янець-Подільський, Бар, Луцьк, Володимир.

Таким чином, процес розширення торговельних зв'язків між Лівобережжям і Правобережжям тривав протягом усієї другої половини століття, об'єктивно відбиваючи стан товарного виробництва в цих регіонах. Попри нестабільний характер міжрегіональної торгівлі, очевидною була тенденція до її розширення як передумова закладення підвратин загальнонаціонального ринку. Крім того, торгівля стала не тільки важливою формою економічних зв'язків, а й відіграла виняткову роль у збереженні етнічної спільності населення лівобережних і правобережних земель, оскільки нерідко затишлася єдиною зв'язуючою ланкою між розрізненими частинами етнічного материка.

- ¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657), К., 1961. — С. 572.
- ² Пит. за: Крип'якевич І. П. Гішлан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 209.
- ³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 134.
- ⁴ Федотов Чеховский \. А. Акты Греческого Нежинского Братства. К., 1884. — С. 43–44.
- ⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 343.
- ⁶ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 296.
- ⁷ Акты, относящиеся к Южной и Чаяйла^г! России. СПб., 1879. — Т. 11. С. 22–26 (далі — Акты К) и ЗР).
- ⁸ Документи по історії Київ 1494–1837 рр. // Український археографічний Ібірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 25.
- ⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. — С. 86–87.
- ¹⁰ Бантыш Каменский Д. Н. История Малой России со времени присоединения к Российскому государству. — М., 1822. — Ч. 1–4. — С. 577.
- ¹¹ Україна І світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1905. — С. 187.
- ¹² Документи по Історії Київ 1494–1837 рр. — С. 19.
- ¹³ Слабченко М. Н. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны: Хозяйство I "стьямщины в XVII — XVIII столетиях. — К., 1923. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 120.
- ¹⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 135.
- ¹⁵ Історія народного господарства Української РСР: В 3 т. — К., 1983. — Т. 1. С. 13.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1869. — Ч. 5. — 1. I. — С. 109–117 (далі — Архив ЮЗР).
- ¹⁷ Там же. — С. 165–167.
- ¹⁸ Там же. — С. 187–189.
- ¹⁹ Борисенко В. Й. Назв. праця. — С. 135.
- ²⁰ Українська народність: Нариси соціально-економічної та етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 156.
- ²¹ Алспский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: В 5-ти вып. — М., 1898. Вып. 4. С. 184, 191.
- ²² ~ Українська народність. — С. 155–159.
- ²³ Борисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. 1988. № 118–119.
- ²⁴ Російський державний архів давніх акт. в, ф. 229. оп. 2, кн. 12, арк. 402 (далі — РДАДА).
- ²⁵ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 228–230.
- ²⁶ РДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 12, арк. 116.
- ²⁷ Борисенко В. Й. Хлібні: рисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. — С. 115.
- ²⁸ Там же. — С. 120.
- ²⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 4410 (далі — ПЦІА України).
- ³⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 209.
- ³¹ Акты Ю и ЗР. — СПб., 1862. — Т. 3. — Дополнения. — С. 7.
- ³² Там же. — СПб., 1878. — Т. К). — С. 393–394.
- ³³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 212.
- ³⁴ Там же. — С. 213.
- ³⁵ Архив ЮЗР. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 25.
- ³⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 208.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Слабченко І. С. З Історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — К., 1964. — С. 33.
- ³⁹ Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Г. 2. — С. 203.
- ⁴⁰ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 137.
- ⁴¹ Там же. — С. 251.
- ⁴² Слабченко І. С. Наїв, праця. — С. 42.
- ⁴³ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 93.
- ⁴⁴ Компан О. С. Назв. праця. — С. 274.
- ⁴⁵ Там же. — С. 275.
- ⁴⁶ Українська народність. — С. 158.
- ⁴⁷ Компан О. С. Назв. праця. — С. 323.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 163. Там же. — С. 169–170.
- ⁴⁹ Ісачевич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966. — С. 188–189.
- ⁵⁰ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 182, 212.
- ⁵¹ Акты Ю и ЗР. — СПб., 1882. — Т. 12. — С. 187.
- ⁵² Компан О. С. Назв. праця. — С. 324.
- ⁵³ Там же. — С. 354.